

मल्लकरको परिभाषा

ज्ञानमणि नेपाल

विक्रमकी केटी शताब्दीदेसि नवीं शताब्दीसम्मका दुई शय जति दुगाहरूले नेपालको प्राचीनकालको इतिहास प्रकट गरिरहेका छन् । तिनै दुगावाट नेपालको राजनीतिक, सामाजिक, आर्थिक, धार्मिक र ऐतिहासिक कुरा कौट्याउनुपर्दछ । ती दुगाका अभिलिख कौट्याउँदा कति परिभाषिक शब्दको समुचित अर्थ नसुलर अनर्थ पनि पर्न गइरहेको छ । यस्तै शब्दमा 'मल्लकर' पनि पर्न आएको छ ।

लिच्छविकालमा दुनियाँदारवाट उत्पादित वस्तुमा धेरै धरि कर लगाएका थिए । ती करहरूमा नगद, जिन्स दुवै धरिका थिए । त्रिकर चाहिँ मुख्य थिए । जग्गामा आयस्ताका अनुपातमा तिरौं तिर्नु पर्दथ्यो । कृषिमा, गीठमा, व्यापारमा लगाएका मुख्य कर त्रिकर कहलाएका थिए^१। ठूलो ठूला जिन्समा मात्रै होइन, साधारण तरकारी, लसुन, प्याज समेतमा कर लागेको देखिन्छ^२। सुगुर, कुसुरा, माछाहरूको प्रसङ्गमा मल्ल मल्लपीतको पनि उल्लेख पाइएको छ^३। यसकारण सुगुर कुसुरामा जस्तै मल्ल मल्लपीतमा पनि कर लागेको देखिन्छ ।

लिच्छविकालमा अभिलिखको अनुशीलन गर्ने फ्रान्सी विद्वान् सिल्वेष्ट्रि लेवीले मल्लकरको अर्थ गर्दा मानदेवसँग युद्ध गर्ने पश्चिम नेपाल (मलेबुङ्ग) का मल्ल सामन्तको सम्मन्ना गरी तिनै मल्ल सामन्तको आक्रमणवाट देशलाई बचाउन लगाइएको कर मल्लकर हो^४ भन्ने गरेका थिए । यो कर मल्ल सामन्तलाई बुझाउन वा देशको रक्षा गर्न सर्व गर्दथे भन्ने यो लेवीको कल्प-

नालाई पक्का देशी स्वदेशी धेरै विद्वान्हरूले अनुसरण गर्दै आएका छन् ।

बालचन्द्र शर्माले मल्लकरलाई गहखाजाली राजा गोविन्दचन्द्रको अभिलेखमा देखिएको 'तुरुच्छदण्ड' जस्तै मानी शत्रुको मुकाविलाबाट बच्न कहिले काहीँ जनतामा लाइन कर थियो भन्ने अनुमान गरेका छन्^५।

दिल्लीरमण रेग्मीले मल्लकर राज्यको सुरक्षाका लागि सधैं मरि लाइन कर थियो भनी लेख्नुभएको छ^६। फेरि उहाँले नै अर्का ठाउँमा चाहि बेपार गर्न आउने मल्लहरूको पेशामा यी कर लाइएको थियो भनी लेख्नु भएको छ^७। यसरी रेग्मीजीले दुइ ठाउँमा दुइटा विचार व्यक्त गरे पनि यी कर मल्ल जातका मानिससँग सम्बन्ध गराउन सोजिकी स्पष्ट छ ।

हितनारायण फाले मल्लकरको अर्थ नयाँ ठाउँ जित्न वा विदेशी आक्रमणबाट बच्न वा भित्री विद्रोह दबाउनका लागि कहिले काहीँ लाइन कर थियो भन्ने गर्नुभएको छ^८।

सप्तम शताब्दीका नेपालका कतिपय अभिलेखहरूबाट उहाँका राजाहरूले मल्लकर नामक सउटा कर समेत उठाउने गरेको कुरा चाल पाइएको छ । मल्लहरूका आक्रमणबाट देशको रक्षा गर्न यी कर उठाइएको होला भनी सूर्य विक्रम ज्ञवालीले पनि यी परम्परागत मतलाई स्वीकार्नुभएको छ^९।

मानदेवका पालादेखि पश्चिम नेपालका मल्ल सामन्त केन्द्रका लिच्छवि शासकका अधीन थिए । तिनले लिच्छवि राजालाई कर तिर्दथे । त्यही कर मल्लकर हो^{१०} भन्ने अर्थ ढुण्डिराज मण्डारीज्यूले गर्नुभएको छ ।

यसरी अनेक इतिहासकार विद्वान्हरूले यी मल्लकरलाई जताबाट भए पनि पश्चिम नेपालका मल्ल जातका मानिससँग सम्बन्ध देखाउन सोजिका

हन् । मल्लहरूको आक्रमणबाट बच्न जनताबाट उठाईने कर भने पनि मल्ल राजाहरू तिर्ने कर भने पनि मल्ल सामन्तहरूबाट लिने तिरो भने पनि यी कर तिनै मल्लहरूका मल्लका आधारबाट उत्पत्ति भएको भन्ने यी सबै इतिहासकारको आन्तरिक अभिप्राय बुझिन्छ ।

परन्तु प्राचीन नेपालको इतिहासमा लिच्छवि र मल्लको यति लामो संघर्ष भएको कुनै प्रमाण छैन । वि.सं. ५२२ भन्दा पहिले मल्लपुरका सामन्तलाई मानदेवले कज्याएका थिए । तिनले पक्कै मानदेवलाई सिर्तो तिरेका थिए । तिनको आक्रमण उपत्यकामा भयो वा तिनलाई केन्द्रबाट कर तिर्नु परेको पनि भन्न सकिँदैन । पछि तेही चौथो शताब्दीमा पश्चिमका सेन्जाली सश राजाहरूले तथा दक्षिणका सिम्रानाठे राजाहरूले पनि उपत्यकामा आक्रमण गरी तहसनहस पादा त्यहाँका राजाले प्रजाबाट रकम उठाई ती राजाहरूलाई बुझाई पठाएका उदाहरण भने इतिहासमा पाइएका छन्^{१५} । परन्तु यस्तै रूपले लिच्छवि कालमा पनि लिच्छवि मल्लको अनवरत संघर्ष जारी थियो भन्न कसरी सकिँदछ ? ।

साच्चै निरूपण गरेर विचार गर्ने हो भने मानदेवसँग टक्कर लिने पश्चिमका सामन्त मल्ल थिए भन्ने प्रमाण पनि छैन । मानदेवको अमिलसमा गण्डकी पारीका सामन्तको दुश्चरित्र सुनेर मामालाई साथ लिएर मानदेवले गण्डकी तीर दुई तिरबाट आक्रमण गरेर मल्लपुरी जिते भन्ने उल्लेख मात्र पाइन्छ । मल्लपुरीमा मल्लकै शासन थियो भन्न पनि गाह्रो छ । किन भने प्रजाहरू मल्ल जातका भएर राजा अर्कै थरका पनि हुन सक्छन् । मल्लले बसाएको वा मल्लहरूको आवादी भएको शहर मल्लपुरीका नामले प्रख्यात हुनु सम्भव छ । राजा मल्ल नै हुनु पनि केही जरुरी छैन । जस्तो उपत्यकामा त्यस बेला राजा लिच्छविवंशी थिए । त्यहाँका शहरको नाम कौलीग्राम

थियो । वृजिकरथ्या थियो । परन्तु यहाँका राजा नकीली थिए नवृजिक थिए मन्त्र सकिन्छ । राजा लिच्छविवंशी नै थिए ।

परन्तु यो विषय इतिहासमा मान्यता प्राप्त भइरहेको छ । हामी सबैले एकै मुसल मल्लपुरीमा मल्ल राजा थिए मन्त्र कुरा गरिरासिका हो र कहिले यसमा विप्रतिपत्ति उठाएको पनि हैन, उठाउने आधार पनि अहिलेसम्म फेला परेको हैन । यो कुराको साथै मानदेवपछि मल्ल सामन्तहरूसँग कुनै संघर्ष भएको कुनै युद्ध वा आक्रमण प्रत्याक्रमण भएको तिनसँगै कर लिएको वा तिरको कुनै संकेत-सम्बन्ध पाइएको हैन, यो पनि मन्त्रै पर्छ । यस्तो अवस्थामा केटी शताब्दीका पश्चिम नेपालका सम्भावित मल्लसँग सम्बन्ध पारेर यो मल्लहरूको व्युत्पत्ति गर्न सोज्नु कतिसम्म समुचित होला ।

यो लेखी परम्पराको अर्थलाई छोडेर अर्कै तरिकाबाट मल्लहरू-परिमाणा गर्न प्रयत्न पनि केही इतिहासकारले गरेका छन् । यसमा भारतीय विद्वान् दीनेशचन्द्र सरकारले यो मल्लहरू पहलमानीसँग सम्बन्ध भएको कर ही मन्त्र सम्भावना व्यक्त गर्नु भएको छ^{१२} । यसको अनुसरण गरी केही इतिहासकारहरूले पनि मल्लहरूको अर्थ यस्तै मानेका छन् । प्रशिद्ध इतिहास-वित्त बाबुराम आचार्यको विचारमा 'मल्ल युद्ध' गर्ने संस्थासँग उठाइएको कर यो थियो^{१३} ।

शिवदेव + अशुवमाकी लेलेको अभिलेखमा मल्लयुद्ध गोष्ठीको उल्लेख पाइन्छ । लिच्छविकालमा मल्लयुद्ध सार्वजनिक मनीरन्जनको अतिप्रचलित खेल थियो । धानकोटको मीमार्जुनदेव र जिष्णुगुप्तको शिलालेखमा गौयुद्ध (साँढे जुधाउने) उत्सव समारोह संचालन गर्न गाउँलेहरूबाट कर उठाइन्थ्यो । त्यस्तै मल्ल युद्ध (कुस्ती खेल) को उत्सव संचालन गर्न गाउँलेहरूबाट कर उठाइन्थ्यो मन्त्रै यो विचार तुलसीराम वैपले प्रकट गर्नुभएको छ^{१४} ।

लिच्छविकालकी अभिलिखिता धनवज्र वज्राचार्यैः मल्ल करकी विषयमा
 आफ्नी एक अनुमान व्यक्त गर्नु मस्की ह । ^ मल्लकी उल्लेख सुगुर कुसुरा
 संग आस्की ह । यसवाट कुसुरा सुगुरहरू जस्तै ^ मल्ल ^ पनि पाल्नु प्राणी
 विशेष ही मन्ने स्पष्ट थाहा पाइन्छ । बुद्धमतीकी अभिलिखिता त यो
 अत्र स्पष्ट हुन्छ । त्यहाँ कुक्कुट, सूकर मत्स्य जस्तै मल्लपीतलाई राम्ररी
 हेरचाह गरेर उत्पादन बढास्की हुनालि अशुवर्मालि सुशी प्रकट गरेकी कुरा प्रकट
 गरेकी ह । यसकारण मल्ल पाल्नु प्राणी विशेष ही मन्ने कति पनि शंका
 छैन । यिनिमा लागेकी कर मल्लकर हो ^ ।

^ पीतः पाकीर्मकी डिम्भः पृथुकः शावकः शिशुः २।५।२८ अमरको-
 णकी यस वचन अनुसार ^ पीतः ^ मनेकी बच्चा ही मन्ने निश्चित ह ।
 (कुनि इतिहासकारले ^ पीत ^ पनि कर विशेष ही मनी लेखेका छन् । तर
 यसमा सार छैन) यसवाट मल्ल कर पहल्लमानी सम्बन्धी कर होइन मन्ने
 स्पष्ट बुझिन्छ । किनमने पहल्लमानकी बच्चामा समेत कर लाग्ने कुरा कुनि
 हालतमा भिल्ले देखिदिन ^ ।

^ यसवाट कुक्कुट सूकरहरू मन्दा मल्ल ठूली जातिकी प्राणी ही
 मन्ने थाहा पाइन्छ । नेवारी भाषामा रागीकी एकथरी जातलाई ^ मल्ले ^
 मनी अहिलेसम्म भनिन्छ । यसकारण मल्लकर रागीमा लागेकी कर ही कि
 मन्ने मलाई लागेकी ह^{१५}।

मल्लकी मल्लपीतकरकी अर्थ यस्ती कल्पना गरेर मल्लयुद्ध-गीष्ठी
 चाहिँ दुनियाँकी मनीरञ्जनका लागि पहल्लमानकी कुस्ती खेल थियो मन्ने
 उहाँकी भनाइ रहेकी ह^{१६}।

मल्ल- रागी, मल्लपीत - रागीको वच्चा मन्ने अनुमानसम्म धनवज्र वज्राचार्यले गर्नु मस्कीमा जगदीशचन्द्र रेग्मीले ^६ हाल एकजना नेपाली विद्वान्नी मल्लकरलाई रागी वा यस्तै पशुहस्मा लाग्ने कर मनी निश्चित जस्तो गरी दिस्कीले यस शब्दको राजनीतिक स्वरूप यस विलापर गस्की छ ^७ मनी मल्लकर मनीको रागीमा लाग्ने कर मन्ने कुरा निश्चित मान्नुमस्की छ ^९।

यस अतिरिक्त मल्ल करलाई राजनीतिक रूपमा नहेरी आर्थिक दृष्टिकोणले विचार गरिस्की देवीचन्द्र भ्रष्टकी ^६ आर्थिक तथा राजनीतिक परिप्रिद्यमा मल्लकर ^७ मन्ने अर्को निबन्ध देस्नु पाइस्की छ । त्यस निबन्धमा धेरजसो पूर्ववर्ती इतिहासकारहस्की विचारहस्लाई उल्लेख गरी ती सबैलाई असही ठहराई आफ्नी मत प्रकट गरिस्की छ । त्यस निबन्धमा विशेष मल्लकर मनीको रागी हो कि? मन्ने धनवज्र वज्राचार्यकी विचारकी आलोचना गर्दै यस्तो लेखिस्की छ- ^८ मल्ल म ^९ को अर्थ मधेश रागी हो । मल्लबाट मल्ल बनेकी होइन । मध्यदेश- मधेश- मदेश- मरेश हुँदै जाँदा नेवारीमा छोटकरी उच्चारण हुँदा मरि मस्की र र को ल हुँदा ^{१०} मल्लि ^{११} मस्की हो । मल्लले रागी बुझाउदैन । मल्लकर रागीमा लागेकी कर मान्न नसकिने कुरा पनि गरिस्की छ ^{१२}।

मल्लकी धेर अर्थमा सउटा अर्थ मत्स्य भेद हो मन्ने कुरा पुराना संस्कृत कोणहस्मा पाइन्छ । ^{१३} मल्लः पात्रि कपीले च मत्स्यभेदे वलीयसि ^{१४} भेदिनीकोणकी यस वाक्यकी आधारमा पक्षिका कोणकारहस्ले मल्लकी अर्थ दिस्का छन् । मल्ल शब्द मत्स्य विशेषलाई पनि बुझाउने देखेर देवीचन्द्र भ्रष्टले मत्स्य विशेषमा लागेकी कर मल्लकर हो, मल्ल करके अर्को रूप मल्लपीतकर हो मनी हँचुवा अर्थ गरेर यसलाई दुँगामा पुस्याउन खोजेकी छ । मल्लपीतकर मल्लकर मल्लमुद्गी ष्ठीकी कुनै चिच बुझ्नुदी विवेचना त्यस लेखमा गरिस्की पनि छैन ।

यतिवाट यी विषय ठुगी लागिकी जस्तो लागिन । चिच बुझ्दो
उत्तर यी माथिका कुन व्याख्यामा पाइएन । कुन चीजकी व्याख्या हुदा
सन्देह रहनु हुदैन । प्रसङ्ग मिल्नु पर्दछ । अव्याप्ति अतिव्याप्ति दोष
पनि हुनु हुदैन र शास्त्रसम्मत लोकसम्मत पनि हुनु पर्दछ । मल्लकरको अर्थले
भरी मनलाई विचलित नपारेकी होइन । मल्लको अर्थ माझी मन्ने कौणमा
देखा यसको ठीक अर्थ सुत्योकि जस्तो लाग्नु स्वाभाविक ही । माझाकी
बेपार नेपालमा प्रशस्त चलिकी छ । यी व्यवसाय प्राचीनकालदेखि नै नेपालमा
मनवरतरूपमा चलिराएकी ही । शिवदेवकी चापागाउकी शिलालिखमा ^१ स्थ-
^२ ^३ मा विभिन्न किसिमका माझाका भारीमा बगला बगले शुल्क लास-
की वर्णन परिकी छ^{१६} । यसबाट पनि लिच्छविकालमा माझाकी व्यवसाय
प्रशस्त चलिकी थियो मन्ने कुराबाट सन्देह छैन । यस आधारमा ठूला माझामा
लागिकी कर मल्लकर मुरा माझामा लागिकी कर मल्लपीतकर रहेछ , नेपालमा
आजमीलि जस्तै प्राचीन कालमा पनि सिध्राकी चलन चल्ती बढी नै रहेछ र
यही सिध्रा व्यापारमा लागिकी कर मल्लपीतकर ही कि ^४ मन्ने कुरा एक-
पल्ट भरी मनमा पनि नसलिकी होइन । परन्तु यी अर्थले यहाँ प्रसङ्ग नमिले
हुदा यसको लिखित व्याख्या मेलि व्यक्त गर्न सकिन । भेदिनी-कौणकी त्यही
वाक्यकी आधारमा नै हालि देवीचन्द्र भण्डेली यी निबन्ध पेश गरिहाल्नु मर-
कीले यस-बारेमा आफूले जानि- बुझिकी व्याख्या प्रस्तुत गर्न उचित लागिकीले
यी लेख विद्वान् पाठकका सामु उपस्थित गर्न लागिकीछु ।

लिच्छविकालका अभिलिखमा मल्लकर मल्लपीतकर कहाँ कसरी लिने
कहाँ कसरी छाड्ने वा कम गर्ने कुरा परिकी छ । सो सबै प्रसङ्ग मिलार
हेरिसकेपछि मल्लकी शाब्दिक अर्थतिर ध्यान दिनु उचित होला । विष्णु
पादुकाफेदीकी शिवदेवकी वि.सं. ६४७ की शिलालिखमा धन्तुम्रीद्रङ्गा
वासिन्दाहरूले यी मन्दा पहिले मल्लकरमा बढी पैसा तिरिरहेकीमा ^५ अब

उप्रान्त १ काष्ठापिण अथात् १६ पणदिसि बद्धता तिर्नु पर्देन ^१मनिस्की
 क^{२०}। शिवदेव अशुवमाकी धरमपुरकी वि.सं. ६५५ की शिलालेखमा ^१ मल्ल-
 कर चारपणदिसि वैशी नलिनू ^१ मन्ने गरिस्की क^{२१}। ८ वर्ष अगाडि त्यही
 नजीके पासकी पुन्तुम्रीद्रङ्गका बासिन्दाबाट मनि १६ पण मल्लकर लिन र
 ८ वर्ष पछि धर्मपुरबाट चाहि चारपण मात्र मल्लकर लिन व्यवस्था गरि-
 स्की बुभिमन्ध । कैलासकूट भवनबाट प्रसारित अशुवमाकी वटुटोली शिला-
 लेखमा मल्लपीतकर र सुकरकर (सुकुरमा लागेको कर) मिनाहा वा कम गरेको
 कुरा परेको क^{२२}।

थानकीटकी भीमार्जुनदेव र जिष्णुगुप्तकी वि.सं. ६६० की शिला-
 लेखमा जिष्णुगुप्तका जेठा बराज्यु (प्रपितामह) मान्गुप्तले पीसरी सनाएर
 त्यसमा जग्गा गुठी राखेर कपडामा लागेको तिरो मिनाहा गरेका थिए ।
 पछि सरकार लागेर त्यो व्यवस्था भङ्ग भइरहेको थियो । पनाति जिष्णु-
 गुप्तले बराज्युको कीर्ति धामिदिन फेरि जग्गा गुठी राखे । धेन्दी गाउँका
 बासिन्दाहरूलाई धेरै किसिमका करमा कटौती पनि गरिदिए । ददिाण-
 कोली ग्राममा गीयुद्ध (साँढे जुधाउने) उत्सव हुँदा हलैपिच्छे जति कर तिर्नु
 पर्दथ्यो त्यसको आधामात्र तिरो तिरे पुग्ने र सिंकर (दाउरामा लागेको
 कर) मा पनि एक काष्ठापिण तिर्नेले ८ पण, ८ पण तिर्नेले चार पण
 तिरो तिरे हुने गरिदिए । मल्लकरमा पनि चारपण तिरे पुग्ने व्यवस्था
 बाँधिदिए^{२३}। यिनैको यङ्गालहिटीको अमिलेखमा ददिाणकोली गाउँका
 बासिन्दालाई मल्लकरमा पहिले ४ ताम्रपण मिनाहा गरिस्की र पछि अरु
 पण कौडिदिएकी मल्लपीतकरमा पनि त्यस्तै मिनाहा गर्ने व्यवस्था बाँधेको
 कुरा परेको क^{२४}।

यसरी लिच्छविकालमा मल्लकर, मल्लपीतकर धेरै चलन चल्तीका थिए । मल्लकर १६ पण मन्दा बेशी पनि लिने दस्तुर थियो । कति १६ पण कति ८ पण र कति ४ पण लिने व्यवस्था गरिएको र कही यी कर मिनाहा गरिएको पनि सुझाव पाइन्छ । शिलालेख टुटफुट भएकाले सबै यथार्थ स्पष्ट मन्न असजिलो भएको छ । जे भए पनि मल्ल र मल्लपीत प्रत्येक गृहस्थसँग सम्बद्ध वस्तु भएको र सरकारले यसमा करको भार कटौती गरेर जनताको मन जित्ने प्रयास गरेको बुझिन्छ ।

वटुको अशुवर्माको शिलालेखमा सुगुरसँगै मल्ल पीतको उल्लेख (मल्ल-पीतकर सुकरकर) छ । यो मन्दा अर्को अर्थ स्पष्ट पार्नमा अशुवर्माको बुझ्मतीको शिलालेखले मदत गरेको छ । त्यहाँ सुगुर, कुसुरा, माझका साथसाथै मल्लपीतको उल्लेख परेको छ । यो शिलालेखमा करको प्रसंग छैन । केवल सुगुर, कुसुरा, मल्लपीत माझका बच्चा नमानेले सुशी भएका अशुवर्माले बुगायूमी (बुझ्मती) गाउँमा मट्टाधिकरणको प्रवेश रोकिदिएर ग्रामवासिलाई निगाह गरिदिएका थिए । मट्टाधिकरण अडाले धर्मको सल्ल परेको धर्म संकर भएका कुरामा विचार गर्दथ्यो । अडुका कर्मचारीले ग्रामवासीलाई निश्चय पनि दुःख दिन्थे । अडुको अधिकार भिरकिदिनु दुनियाँलाई सुविधा दिएको हुन्थ्यो । बुगायूमी ग्राममा मट्टाधिकरणको प्रवेश रोकिदिएर यस अडुले गर्ने धर्ममा सल्ल परेका सम्बन्धी मामिला स्वयं अशुवर्माले दरवारबाटै हेर्ने गरेका थिए^{२५} ।

सुगुर, कुसुरा, मल्लपीत माझहरूको काठमार पूर बर्जित गरिएको बुगायूमी ग्राम अहिंसामा लागेको धार्मिक क्षेत्र भएको देखिन्छ । प्राचीनकालदेखि आजसम्म यहाँ बुग्मलीकेशवर (राता मच्छेन्द्रनाथ) को स्थान रहेको र यिनको जात्रा पनि चलिरहेको छ । यी जात्रा प्रथा चाहिँ लिच्छवि राजा

नरन्ददेवले चलाएकी मन्ने कुरा वंशावलीमा लेखिएकी छ । नेपालमा अवलो-
कितेश्वरकी स्थापना भएको चाहिँ सातौँ शताब्दीका शुरुदेसि नै प्रमाण
पाइन्छ^{२६}। जे भए पनि बुगायूमी ग्राम लिच्छविकालमा बौद्ध संघ विहार
रहेर होस वा अवलोकितेश्वर जस्ता देवताकी स्थापना भएर होस बौद्ध
धार्मिक क्षेत्र भएको र त्यस क्षेत्रमा पशुपति क्षेत्रमा जस्तै काटमार रोकि-
एको चाहिँ बुझिन्छ^{२७}।

यसकारण सुगुर कुसुरा माहा जस्तै मल्ल मल्लपीत पनि बध्य पशु
भएको र यिनका मासु जनताले दैनिक उपभोगमा त्याग्ने गरेको थियो मन्ने
पनि बुझिन्छ। यी शिलालेखमा कर उठाइने कुरा नभएर मासु खाने पशु
नमान्ने कुरा लेखिएकोले मत्स्यानामबाधेनन् = माहा नमान्नेलि मन्ने बिचकै
सबै प्रकारका माहा नमान्ने कुरा आइहाले भएपछि फेरि 'मल्लपीताना'
भनिर लेखीमा यसको पनि माछै हो भनिर अर्थ गर्नु सुहाउने कुरा हुन आउँदैन ।
माहा नमान्ने मन्ने बिचकै सबै प्रकारका माहा जस्तै:- रहु, असला, बुहारी,
सिङ्गी भुरा माहाका भेदहरू समावेश हुन आउँछन् । सुशी नकाट्नु भन्नेपछि
फेरि सिदाल नकाट्नु, बाकट नकाट्नु, व्याङ्ग्रा नकाट्नु भनिरहुनु पर्छ र?
कुक्कुट-सूकराणा-सुगुर, कुसुरा, मल्लपीताना = मल्लका पाठा, मत्स्याना =
माहाहरू पनि अबाधेनन्-नमान्नेलि परितुष्टः = सुशी भएका, यस्तो अर्थ हुन्छ ।
त्यस्ता ठाउँमा मल्लपीतकी माछै विशेष भनिर अर्थ गर्नु कुनै पनि संस्कृत
व्याकरण जान्ने मानिसको चित्त बुझ्ने कुरा हुन नआउँने हुनाले यी अर्थ
गराइ ग्राह्य ठहर्दैन । यसै सन्दर्भमा उठेकी मल्ल-रागी मल्लपीत-रागीकी
बच्चा भन्ने तर्क पनि 'मल्ल' को अर्थ मधेश रागी भन्ने भएपछि समुचित
देखिन आउन र यसमा अरु कुनै प्रमाण पनि देखिदैन । फेरि त्यसमा पनि
बच्चा रागी, माउ रागी भन्ने भेद लोकमा पनि छैन, शास्त्रमा पनि पाइं-
दैन । 'मल्लवाट मल्ल' भन्ने शब्द बनिकी होइन । मध्यदेश- मधेशवाट आएको

ही, नेवारी समाजमा मधेश रागी पहाडि रागीको भेद चलेको छ । मनी देवीचन्द्र भेष्ले मलेमको माउ पैत्याई दिस्काले यी शंकाको पनि समाधान हुन आस्कीछ ।

उपर्युक्त विवेचना-अनुसार 'मल्ल' शब्द कुन जाति वा व्यक्ति विशेषसंग सम्बन्ध राख्ने देखिएन । पशुसंग सम्बन्ध राख्ने हुँदा पनि रागी-लाई र माझालाई पनि बुझाउने नभए पछि यसको सही शाब्दिक अर्थ के हो त? यी राम्ररी पैत्याएर मल्ल, मल्लकर, मल्लपीतकर, मल्लयुद्ध गीष्ठी-को परिपन्च मिलाएर समुचित परिभाषा पैत्याउने हाम्रा प्राचीन बाइ०-मयका पाता पल्टाउनु परेकीछ ।

वैदिकयज्ञमा राजसूययज्ञ प्रशिद्ध छ । सम्पूर्ण राजालाई बश पारिपछि गरिने हुँदा अश्वमेध सहको यो यज्ञ गर्ने अधिकार राजपाठ चलाउने दौत्रीमात्रलाई छ । यस यज्ञमा इष्टि पशुयाग सीमयाग विशेष गरि गरिन्छन् । ४४६ इष्टि दुइवटा (वा तीनवटा) मल्हा आदि गरेका पशु बलि दिने याग, आठवटा सीमयाग, सातवटा दवी होम यति सबै मिलाएर राजसूय मन्ने यज्ञ हुन्छ^{२८} ।

यहाँ राजसूय यज्ञ गर्दा मल्हा पशुबलि दिनुपर्छ मनी लेखिस्कीछ । मल्हादयःपशुयागाः^{२९} मल्हादयः पशवः^{३०} । यसबाट मल्हा बलि चढ्ने र मासु खान हुने जनावर रहेछ मन्ने देखिन आउछ ।

मल्हा शब्दको व्युत्पत्ति र प्रयोग हेर्न राजसूय विधि पल्टाउनु परेकीछ । यसमा पहिले शतपथ ब्राह्मणको राजसूय प्रकरणाको चरकसीत्राम-णिमा पशुयाग विधि हेर्दा बलि दिने पशुका बारिमा यस्तो लेखिस्कीछ ।

अथ चरकसौत्रामणिः

श्वेत आश्विनी भवति । श्वेतीविवह्यश्चिनावविर्मल्हा सारस्वती भवत्यु-
 चममिन्द्राय सुत्राम्णी आलभते दुर्वेदा स्व समृद्धा पशवी यथैव समृद्धान्
 विन्देदप्यजान्वाल्मीरस्ति हि सुभ्रपतरा भवन्ति स यथजानात्मीरलीहित
 आश्विनी भवति तद्यथेतया बजति ५।४।६।१ शतपथ ब्राह्मण ।

आश्विनीका लागि सेतो पशु बलि दिनुपर्छ । मल्हा मेढो सरस्व-
 तीलाई दिनुपर्छ । रक्षा गर्ने इन्द्रलाई साढ चढाउनुपर्छ । यस्ता किसि-
 मका पशु पाउन पनि गाह्रो पर्छ । यस्ता गुण भएका पशु पाइएनन् भने
 वोकाहरूकै बलि दिनुपर्छ । वोकाहरू फन् राम्ररी गलेर पाक्छन् पनि ।
 वोकाहरूकै बलि दिइन्छ भने आश्विनीका लागि रातो वोको दिनु ।
 यो सौत्रामणि गर्ने विधि हो ।

यसको भाष्यमा अत्र स्पष्ट पारिर यस्ती लेखिएको छ । "तत्र पशु-
 त्रयं देवतासम्बन्धविशिष्टं विधे- श्वेत आश्विन इति । अश्विदेवत्यः श्वेत
 पशुरालभ्यः । मल्हा गलस्तनयुतेत्यर्थः ताम् ^ अविम् ^ मेषीं सरस्वत्ये आल-
 भेत । ^ सुत्राम्णी सुष्ठुत्रात्रे एतद् गुणकाय इन्द्राय ऋणमं सचनसमर्थमाली-
 त । उक्त- पशुषु श्वेतगलस्तनयुक्त्वरूपं गुणसम्भाविनं मत्वा भ्रुतिः स्वय-
 भव पदान्तरमाह ^ दुर्वेदा ^ इति । ^ स्वम् ^ उक्तीत्या ^ समृद्धाः
 गुणवत्त्वेन सम्पूर्णाः पशवी ^ दुर्वेदाः ^ दुर्भाः तेषामलाभे तत्तद्देवत्यान् ।
 त्रीन् अजान् स्व आलभेत । सुभ्रपतराः सुसिन श्रपयितुमहांः । अजत्रयपदो आश्वि-
 नपशोः कञ्चिद् गुणं विधे-"

^ लीहित आश्विन ^ इति

अतः स्व कात्यायनः- आश्विनोऽजः श्वेतः मल्हाविः सारस्वती ऋणममि-

न्द्राय सुत्राम्णी, तद्गुणामविज्ञाः प्रथमो लोहितः (का. भी. सू. १५।२७४ + ७८) स्तेषां पशूनां सौत्रामणिसम्बन्धं दर्शयति, तद्यथेतयेति, पशुत्रयवत्या
 ^स्तया ^ सौत्रामण्या यष्टव्यमित्यर्थः ३१।

^श्वेत आश्विन ^ मनेर तीन पशुका देवता सम्बन्ध बताइन्छ ।
 अश्विनी देवतालाई सेती पशु बलि दिनु । मल्हाको अर्थ गलामा लीती
 मुरुण्डिस्की मेडी मन्ने हुन्छ । त्यस्ती मेडी सरस्वतीलाई बलि दिनु ।
 सुत्रामा राम्ररी रक्षा गर्ने यस्ता गुण मरका इन्द्रलाई खुब च्लुवा साँढ
 बलि चढाउनु । यी तीनवटा पशुमा खटा सेती बोकी अर्को गलामा माल
 मुरुण्डिस्की मल्हा मेडी तेस्को च्लुवा साँढ, यस्ता गुण मरका पशु नपाइने
 ठहराएर आफ्नै वेद अर्को पदा बताउछ कि सबै गुणले मरिपूर्ण मरका ,
 त्यस्ता पशु नपाइन पनि सम्भव हुन्छ । यदि त्यसो भो मने ती ती देव-
 ताको उद्देश्य राखेर तीनवटा बोका बलि चढाए पनि हुन्छ । बोका
 राम्ररी गलेर पाक्छन् पनि ।

^तीनवटा बोके चढाउने पदामा अश्विनीको बोकाको केही गुण
 बताइन्छ कि अश्विनीका लागि चाहिँ राती बोकी चाहिन्छ ^ ।

^यसकारण कात्यायनले लेखेका पनि छन् ^ :

अश्विनीका लागि सेती बोकी, सरस्वतीका लागि मल्हा मेडी, रक्षाक
 इन्द्रलाई च्लुवा साँढ, यस्ता नपाए तीनवटा बोका मर पनि हुन्छ, बोका-
 मा चाहिँ पहिलो राती चाहिन्छ ^ ।

यी पशुको सौत्रामणि यज्ञको सम्बन्ध देखाइन्छ -
 यी तीनै पशु बलि दिने सौत्रामणि यज्ञ गर्नु मनेर ।

व्याख्या सहितको कात्यायन श्रौतसूत्रमा यी पशुका वारेमा
 अफ स्पष्ट गरिएको छ ।

आश्विनीऽञ्जः श्वेतः ॥ ४ ॥

श्वेत आरकः गौरः । उरुवर्णः (श्वेत आलीहितीऽञ्ज इति हरिस्वामिनः शुक्लवर्ण इति माधवाचार्याः) ।

मल्हाविः सारस्वती ॥ ५ ॥

रजो मल हन्तीति मल्हाविः सा सारस्वती । मलान् हन्ति जहातीति अथवा मलान् हन्ति इति (पाठान्तर) (मल्हा) । यस्या ऊणासु रजो न तिष्ठति स्वविधा अविर्मणी सारस्वती ।

कृष्णमिन्द्राय सुत्राम्णी ॥ ६ ॥

तद्गुणामावे जाः प्रथमो लोहितः ॥७॥ तद्गुणाममावे अजा भवन्ति, तदा च लोहितः प्रथमो भवति । लोहिती ररुवर्णः^{३२}

अश्विनीका लागि सेती बीकी बलि हुन्छ । सेती मनकी अलि अलि राती, सेरी वा सेती । राती पनि हुन्छ । (सेरी चाहिन्छ मन्ने हरिस्वामीकी मत छ) । (सेती चाहिन्छ मन्ने माधवाचार्यकी मत छ^३) ।

सारस्वतीका लागि मल्हा मेडी चाहिन्छ । धुली मैली फाल्क मन्दा मल्हा हुन्छ । अर्थात् मल (मैली) नाश गर्छ मलान् हन्ति^३ अथवा मलान् हन्ति^३ मन्दा मल्हा रूप वन्दछ । जसकी ऊन्मा धुली वस्तिन, त्यस सालकी अवि- मेडी मल्हावि कहिन्छ ।

सुत्रामा अर्थात् रक्षाक इन्द्रलाई चाहिँ साँढ नै बलि दिनुपर्छ । यस्ता मेडा नपार बकिह-बाट काम चलाउनु । बीकामा पहिली बीकी राती चढाउनु^३ ।

का श्रौतसूत्रकी सरलावृत्तिमा पनि यसको अर्थ सीलिको छ ।
 'मलात्र हन्ति जहाति इति 'मल्हा' । यस्या ऊणासि रजो नास्ति सा'

मल्हायाः पशुयागाः

आदित्या मल्हा गर्भिणीमाल्मैत (५।४।४।८ शतपथब्राह्मण) मल्हादयः
 पशवः^{३३} ।

'मल फाल्ख' मन्दा 'मल्हा' रूप बन्छ । जसको ऊन्मा धुली
 भेली हुँदा त्यस्तो भेडी 'मल्हा' भनिन्छ । 'राजसूयमा' मल्हा आदि
 गरका पशुबलि दिने यज्ञ हुन्छन् -----

'आदित्य देवताका लागि गर्भिणी मल्हा पशुकी बलि गर्नु'

'शतपथ ब्राह्मणकी यो कृत्वा अनुसार मल्हा आदि गरका पशुहरू
 राजसूय यज्ञमा बलि चढ्छन्' ।

का श्रौतसूत्रकी व्याख्या देवयानिक पद्धतिमा पनि मल्हा भन्ने
 पशु भेडी नै हो भनेर स्पष्टसँग लेखिएकोछ, -----

पशवस्त्रयः । अश्विन ईषद्रकृष्णागः । मल्हा भेषी सारस्वती,
 यस्या ऊणासि रजो नतिष्ठति सा मल्हा । इन्द्राय सुत्राम्णी कृष्णम इति
 स्व गुणाकपशूनाममावि त्रयीप्यजा स्वालभ्यन्ते । अस्मिन्नपि पदी आश्विनी
 लीहित स्व भवति^{३४} ।

'तीनवटा बलि दिने पशु राजसूयमा चाहिन्छन् । अश्विनीका
 लागि अलि अलि राती अर्थात् सेरो बोकी चाहिन्छ । मल्हा भेडी भेडी
 हो । सौ सरस्वतीका लागि चाहिन्छ । जसको ऊन्मा धुली बस्तीन
 त्यस्तो भेडी मल्हा भनिन्छ । रक्षाक इन्द्रलाई सुव चल्वा साँठ दिनु । भने

जस्ता पशु नपार तीन्वटा बलि बीकाके दिर पनि हुन्छ । तर अश्वनीका लागि दिने पहिलो बीको चाहि राति चाहिन्छ ।

तृचरीय संहिताको बीधायन औतसूत्रमा चाहि दुइ थरि पशुले यज्ञ गर्न विधि बताइएकोछ । त्यसमा पनि मल्हा पशु चाहि ग्रहण गरिएकोछ ।

अथ द्विपशुना पशुबन्धेन यजेत् आदित्या मल्हा गर्भिणी माल्मिन्त मारु-
तीं पृशनीं षष्ठीहीं, गर्भिण्यादित्या मवत्यगर्मा मारुती आदित्यया पूर्वया
प्रचरति मारुत्या उचरया, उच्चैरादित्यया आभावायति उपाशु मारुत्ये
सतिष्ठति^{३५}।

आपस्तम्बीय औतसूत्रमा पनि दुइ किसिमके पशुको बलि दिने विधि
बताइएकोछ । त्यसमा पनि गर्भिणी मल्हाके उल्लेख परेकोछ ।

अपरो द्विपशुना पशुबन्धेन यजेत् ।

आदित्या मल्हा गर्भिणीमाल्मिन्त ।

मारुतीं पृशनीं षष्ठीहीम्

उच्चैरादित्याया आभावायति

उपाशु मारुत्या प्रचरति^{३६}। १८। २१। १२-१४

यी माथिका उदाहरणबाट मल्हा मन्ने असल ऊन पैदा गर्ने घांटीमा
पनि लोती भुण्डिएको असल जातको भेडा रहेछ मन्ने कुरा बुझिन्छ । बाझा-
का पनि धेरै भेद भए जस्तै भेडाका पनि धेरै थरि भेद पाइन्छन् । तिनमा यो
एक प्रकारको भेडाको जाति हो ।

राजसूय यज्ञमा बलि दिँदा गर्भिणी भेडाको आवश्यक पर्ने हुँदा मल्हा
स्त्री लिङ्गी रूपको प्रयोग यहाँ परेको हो । यसको पुलिग रूप मल्हा बन्दछ ।

इन्द्रलाई चल्वा साठ सरस्वतीलाई मल्हा भेडीको बलि दिन र यी नपाए बोकैवाट काम चलाउने कुरा यहाँ लेखिएको छ । यस प्रकारका भेडा हिमाली क्षेत्रमा विशेष पैदा हुने र मध्यदेशमा यज्ञ यागादि गर्दा यस्ता भेडा नपाइने पनि सम्भव हुने हुँदा बोकैवाट यसमा काम चलाउने विधि वेदमा उल्लिखित गरिएको पनि बुझिन्छ ।

भेडा, बाक्रा, गाई, भैसी, घोडा, गीठ्ठा पालेर पशु धन बढाउन स्त्री पशुकि प्राधान्य र बाहुल्य हुन्छ । पुरुष पशुहरू विभिन्न बाहिरिया काममा पनि प्रयोगमा आउँछन् । जस्तै ससी, बोका, पाठाले मासु सान (हिमाल तिर ससी, बाक्रा मारी बोक्न पनि) गोरूले हली जीत्न गाडा तान्न, रांगाले मधेशमा जीत्न, गाडा तान्न, पहाडमा मासु सान पनि, घोडाले चढ्न, वग्गी तान्न, मारी बोक्न पनि काम दिइरहेका छन् । गोठ पाल्दा शय शयको बथानका भेडाबाक्राहरूमा दशवटा बोका, गाइहरूमा चारवटा साँढे, भैसीहरूमा चारवटा रांगा, घोडी सच्चर-हरूमा पाँचवटा घोडा (अँ डावाल) मात्र पाल्दा पुग्छ^{३७} । यसैले भेडीचोक वा भेडी गोठ, बाक्रा गोठ, गाई गोठ, भैसी गोठ, भन्ने लोकमा चलन चलेको पनि छ ।

प्राचीनकालमा नेपालमा यस्ता गोठ प्रशस्त थिए । आभीर (गीपाल) जातिका मानिसको आबादी भएकी र पशुपालन व्यवसाय फस्टाएको वर्णन अनुश्रुतिबाट पनि, ऐतिहासिक प्रमाणबाट पनि स्पष्ट छ । यस व्यवसायमा ऊर्न उत्पादन गर्ने, मासु सानि, मारी बोक्न काम पनि भेडा-बाटै हुने हुँदा भेडी गोठको सबभन्दा ठूलो महत्त्व थियो । हिमाली भेकमा ठूला ठूला भेडीचोक थिए, उपत्यकाका र पहाडका गाउँहरूमा पनि छुट्टाछुट्टा जंगल प्रशस्त हुँदा भेडी गोठको केही कमी थिएन ।

नेपालमा ऊन्नाट बनेका वस्तुको बेपार विदेशमा चलेको वणि अहिले भन्दा तेइस शय वर्ष पहिलेदेसि पाइएको छ । कीटल्यले नेपालमा बनेका आठपाटे राडी, घुमराडी असल हुन्छन् मनी लेसिका छन्^{३८} । बोधायनले उचरका मानिसहरू ऊन्नाट बनेका राडी, पासी, कम्बलको बेपार गर्छन् । जाड- रक्सी सान्छन्, घोडाको बेपार गर्छन्, हातहतियार भिरर हिँड्छन्, नाउद्वारा समुद्रपारका द्वीप हुँदा पुग्छन्^{३९} मनी लेसिका छन्^{३९} । नेपालको राडी, काम्ला पवित्र असल हुन्छन्, पितृकार्यमा नेपाली काम्ला, राडी (नेपाल कम्बल) ओझ्याएर धाद गर्नु मनी धर्मशास्त्रमा पनि लेसिएको छ ।

यसरी प्राचीनकालमा भेडा पाल्ने व्यवसाय नेपालीको मुख्य पेशा थियो मन्ने कुरामा सन्देह छैन । मल्लकर यही व्यवसायमा लागेको कर थियो । माउ भेडामा लाग्ने कर मल्लकर र पाठामा लाग्ने मल्लपीतकर थियो मन्ने पनि बुझ्नु आवश्यक छ । मल्ला माउ भेडा ऊन बढाउने र पाठा जन्माउने काम गर्दथ्यो मनि बीका भेडा ऊन दिनुको साथि धीतालाई बलि चढ्ने र मासु खानि काममा आउथ्यो । यहाँनेर सुटा कुरा पनि स्मरणिय छ कि चीनमा पाइएको नेपाल सम्बन्धी पुरानी वणिमा^{४०} नेपालीहरू भेडाको पाठाको मुटुको मासु देउतालाई बलि चढाउछन्^{४०} मनी लेसिएको^{४०} । यसबाट पनि मासु खानि बलि दिनेमा भेडाले त्यसवेला प्रमुखता पाएको कुरा लक्षात हुन्छ ।

अधि-अधि ठूलाबडा राजा महाराजाहरू राप्ररी पाली पोसी सधाएर रासिका पशु पक्षीहरू जुधारेर रमिता हेर्ने गर्दथे । जनतामा पनि यो सुटा निकि मजाको चासलाग्दी मनीरञ्जनको साधन बनेको थियो । रण-बहादुर शाहले देश विदेशबाट असल असल जातका साढे फिक्काएर तिनको पालन पोषण गर्न सुटा विभागे सडा गराएका थिए । साढे लडाएर हेर्ने

सीस उन्मा ज्यादि ठूलो थियो । यस्तो साढे जुधाउने सल तमासा-
मा रुचि राख्ने रणबहादुरले देश विदेशबाट नामोदार साढे जम्मा गरेका
थिए^{४१}। उनलाई सुशी पार्ने माट कविले साढेको र साढे जुधको वारे वीर
हास्य अश्लील (फौहोरी) कविता पनि लेखेका थिए^{४२}।

यो साढे जुधाएर तमासा हेर्ने प्रचलन नेपालमा लिच्छविकालमा पनि
चल्यो थियो । साढे जुधाएर तमासा देखाउने समारोह सञ्चालन गर्न जनता-
बाट हलिपच्छे रकम उठाइन्थ्यो^{४३}। यो युद्ध जस्तै मल्ल युद्ध पनि थियो ।
मल्ल युद्ध संचालन गर्न पनि गूठी राखिन्थ्यो । पर्व पर्वमा देवतास्थानमा
मल्लयुद्ध गराएर यो जात्रा जनतालाई पनि देखाइन्थ्यो । मल्ल मन्त्रे भेडाको
धुम्बा थियो मन्त्रे कुरा माथिका वणनिवाट अवगत हुन आसकोछ । भेडाका
धुम्बा जुध्न थालेपछि कहिल्यै पछि हट्नेनन् । यो जुधाइ पनि साँढे जुधाइ
मन्दा बढी आकर्षक र कौतूहलपूर्ण हुने हुँदा यसको प्रचलन त्यसवेला साधा-
रण थियो । मल्लयुद्धगोष्ठी पनि भेडा जुधाएर तमासा देखाउने समारोह
संचालन गर्ने गूठी थियो मन्त्रे बुझिन्छ^{४४}।

मल्ल शब्द वैदिक हो । मल्लको र मल्लको उच्चारणमा त्यति
फरक पर्दैन । मल्ल चाहिँ संस्कृतको लौकिक साहित्यमा जहीँ तहीँ प्रचलित
भएको हुँदा स्वरसादृश्यले मल्लका बदला लौकिक प्रयोगमा मल्ल लेखिएको
र अर्थ भने यसले वैदिक प्रयोगकै बोकिरहेको बुझिन्छ । प्राचीन नेपालमा
वैदिक यज्ञको प्रचलन निकै थियो^{४५}। वैदिक यज्ञयागादि हीउन्जेल यो प्रयोग
हुँदै रह्यो । यज्ञयागादिको लोपका साथै यसको पूर्वरूप पूर्व अर्थ पनि लोप
हुन गयो ।

आजकाल प्रचलित पुराना संस्कृत कौण्णमा यो शब्द राखिएको देखि-
दैन । केवल मीनियर विलियम्सको कौण्णमा मल्ल शब्द राखिएकोछ । त्यस-

को अर्थ घाँटीमा माल फुण्डिको वस्तु (गाई, बाज्रा जस्ता) मन्ने पनि दिइएको छ^{४६}। नेपाली भाषामा वस्तुको घाँटीमा फुण्डिको लीतीलाई माल मनिन्छ । यसको माउ यी मल्ह नै ही मन्ने कुरा यहाँनेर स्पष्ट हुन आएको छ । मल्हाको निरुक्ति चाहिँ पुराना भाष्यकारले^{४७} धूलो मैली नटिन्ने, सफा ऊन मरका मेडा^{४८} मन्ने गरेका छन् । कसैले मल्लाञ्च हन्ति मन्ने पाठ पढेर (मल्लजुद्धर्नेलाई हान्ने) मन्ने पनि गरेका छन्^{४९}। आज नेपाली भाषामा आएको मल्हा शब्दले मेडालाई मात्र नकहेर बाज्रालाई समेत सँगिको हुनालि र वैदिककालमा पनि बलि दिँदा मल्ह म-हाको विकल्पमन्-बाज्राको पाठी अर्थात् बोके दिने व्यवस्था पनि मरकोलि लिच्छविकालमा मल्हको बदला मल्ल प्रयोग हुँदै आएको यी शब्दले व्यापक अर्थ सँगिटर मेडा, बाज्रा समेतलाई बुझाउने गर्दथ्यो कि मन्ने सम्भावना पनि बलियो नभएको होइन । यस विषयको व्यापकता बुझ्न चाहिँ अझ गहि-राइसंग यी शब्द निकर्णित गर्नु आवश्यक छ ।

आज यी सट्टा आश्चर्यजनक वास्तव रहस्यले हामीलाई कीतूहलपूर्ण पारिरहेको छ कि यी वैदिक-प्रयोग कसरी नेपाली भाषामा भित्र लुकेर तत्सम रूपले नै त्यही वैदिक अर्थ जस्ताको तस्तै बोकिरहेर प्रचलनमा आइरहेको छ ।

आज भोलि नेपाली भाषामा मल्हा मन्ने शब्द निकै प्रचलित छ । वेदमा गामिनु माउ मेडा मल्हा मनिन्थ्यो भने अहिले नेपाली भाषामा पाठाले सहित मरको बाज्रा वा मेडी मल्ला मनिन्छ ।^{५०} एक मल्हा बाज्रा^{५१} एक मल्हा मेडा^{५२} मन्दा पाठा सहित मरको माउ बाज्रा वा माउ मेडी मन्ने बुभिन्छ । लोक व्यवहारमा यसरी प्रचलित मरको मर तापनि आज-भोलिका नेपाली शब्दकोषमा यी शब्द राखिएको छैन^{५३}।

लिच्छविकालमा प्रचलित मल्ल शब्दसँग आजमीलि नेपाली भाषामा प्रचलित मल्ला शब्दको नाता सम्बन्ध के पला? अथवा कुनै परम्परागत सम्बन्ध गाँसिएको होला कि नहोला? यसमा विचार गरी राप्ररी तारतम्य मिलाएर यो सम्बन्ध सुट्याउन सकेको सण्डमा यो गुह्य रहस्य सुलस्त भएर सुल आउने थियो कि मन्ने सम्भावना मेरो मनमा पहिलेदेखि उब्जिरहेको थियो । आज सो मेरो सम्भावना भ्रुति परम्परा (वेदिक परम्परा, र कर्ण परम्परा) बाट पनि सार्थक सिद्ध हुन आएकोछ । विद्वान्हरूमा यो अर्थ सर्वथा ग्राह्य हुनेछ मन्ने ठान्दु ।

२१४ सि एन ए एस जर्नल, मोलम ७, नं. १ र २ (डिसि. १९७९ र जुन १९८०)

१. धनवज्र वज्राचार्य - लिच्छविकालका अभिलेख, नेपाल ए. अ. संस्थान,
त्रि० वि० वि०, कीर्तिपुर २०३०।३७-३८ पृ.
२. उही २४४-४७ पृ.
३. उही ३५१ पृ.
४. सिल्मालिबी - लि. नेपाल भाग २ पेरिस १९०५।२१२ पृ.
५. बालचन्द्र शर्मा - नेपालको ऐतिहासिक रूपरेखा प्र. कृष्णा कुमारी,
वाराणसी २०३३।१२९ पृ.
६. डिल्लीरमण रेग्मी - एन्सन्ट नेपाल (प्राचीन नेपाल) के स्क्रिप्ट,
मुसोपाध्याय, कलकत्ता, १९६० ई. १८६ पृ.
७. मेडिजल नेपाल - (उही) १९६५ ई. (२०१ पृ.)
८. हितनारायण मन्ना - लिच्छविज अफ वैशाली (वैशालीका लिच्छविहरू) बनारस १९७० ई. २०४-५ पृ.
९. सूर्यविक्रम ज्ञवाली - नेपाल उपत्यकाको मध्यकालीन इतिहास, रायल
नेपाल एकेडेमी २०१९ काठमाडौं । ५३ पृ.
१०. दुण्डिराज मण्डारी - नेपालको ऐतिहासिक विवेचना प्र. कृष्णा-
कुमारी काशी सं. २०१५।७७।७८ पृ.
११. वि. सं. १३०२ मा तेह्रतीको उपत्यकामा आक्रमण भयो । पुसदेसि
चैत्रसम्म लडाई हुंदा तेह्रतीको जित भयो । मरुपुरले दण्ड तिरेर
तेह्रतीको युद्ध सर्व बहोन्थो । रोपनीपिच्छे ६ द्रम्मघरेपिच्छे ४ द्रम्म-
का दरले प्रजासंग कर उठाई सो दण्डको रकम मरुपुर राजाले पुर्तालि
गरेको थियो । वि. सं. १३६७ को हिउँदमा पनि तेह्रती राजाले
ललितपुरमा आक्रमण गरी विजय गरेका थिए । यस बेला पनि सो
लडाई सर्व उपती गर्नको लागि प्रजासंग कर उठाइएको थियो । हेर्नु-
पुणिमा (त्रैमासिक पत्रिका) ४ पूणाङ्क २२ तथा २६ पृ. । वि. सं.
१३६१ मा नेपाल उपत्यकामा पुण्य मल्लका सश सैन्यले आक्रमण गर्नुको ।

भदौदेसि फागुनसम्म ६ महिना सी सेन्य यहाँ रह्यो । फर्कने
बेलामा सशहले दण्डकी रूपमा काठमाडौं उपत्यकाका प्रजाबाट
धन उठाएर लिस्का थिए ।^१ पूणिमा^२ ६ पूणाङ्क २६ पृ. ।

१२. दीनेशचन्द्र सरकार - इण्डियन रेपिग्राफिकल ग्रीसरी, मोतीलाल
बनारसीदास, वाराणसी १९६६ ई. १९३ पृ.

१३. प्रश्न:- पटक वा रेग्मीजीका भनाइ अनुसार मल्लकर भनेको मल्लहरू
माथि लगाइएको कर हो भन्ने छ । यो मल्ल जातिसँग सम्बन्ध
रारुने कर हो कि?

उत्तर- जातिसँग सम्बन्ध रारुने कर होइन । मल्ल युद्ध गर्ने संस्था-
सँग उठाइएको कर यो हो ।

बाबुराम आचार्य र उहाँका कृति, ने. ए. अ. संस्थान त्रि०
वि० वि० कीर्तिपुर । २०२६।१७ पृ.

१४. ^१ द सिग्निफिकेन्स अफ मल्लकर ^२ जर्नल अफ द त्रिभुवन युनि-
सिटी ३ भा. २ नं. १९६७ कीर्तिपुर ।

१५. लिच्छविकालका अभिलेख, ने. ए. अ. संस्थान २०३० कीर्तिपुर । २२३
पृ.

१६. उही २८६ पृ.

१७. जगदीशचन्द्र रेग्मी - प्राचीन नेपालको राजनीतिक इतिहास,
नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान २०३५ काठमाडौं, ६६ पृ.

१८. देवीचन्द्र श्रेष्ठ, ^१ कन्ट्रिब्युशन्स टु नेपलीज स्टडीज, ^२ ५ भाग २ नं.
ने. ए. अ. केन्द्र त्रि० वि० कीर्तिपुर २०३५ आषाढ । १-६ पृ.

१९. लिच्छविकालका अभिलेख - २२५ पृ.

२०. ^१ मल्लकरकरणियहो काणपिणाद्दूर्ध्वेन ग्रहीतव्यम् ^२ उही २१४-५
पृ.

२१. मल्लकर..... समुचित ताम्रपणचतुष्टयाद्दुर्ध्वं न ग्राह्यम् उही
२७२ पृ.

२२. उही ३५१ पृ.

२३. उही ४४३ पृ.

२४. उही, ४२३ पृ.

२५. (विदितम्भवतु भवताहं) कुक्कुटसूकराणां मल्लपीतानां मत्स्याना-
न्वाबाधनेन परितुष्टेरस्मामिर्भट्टाधिकरणाप्रवेशेन वः प्रसादः कृतः=

^ तपाईंहरूलाई थाहा होस् कि- (यो बुगायूमी=बुङ्गमती गाउँमा)
कुसुरा, सिंगुर मल्लका पाठा माझाहरूको पनि वध नगर्नाले खुशी
मस्का हामीले भट्टाधिकरण अड्डाको प्रवेश रोकिदिएर तपाईंहरू-
लाई निगाहा गरेका छौं ^ उही २६० पृ. ।

२६. सर्वसत्त्वहितसुखात्थायि भगवत् आयविलोकितेश्वरनाथ (:) प्रतिष्ठा-
पितः देयधर्मोयं परमोपासकमणिगुप्तस्य भासूर्यया महेन्द्रमत्या सह
(उही १७७ पृ.) । ^ सम्पूर्णा प्राणीहरूको हित र सुखका लागि
भगवान् परमेश्वर अवलोकितेश्वरनाथको स्थापना गरी बौद्ध उपासक
मणिगुप्तले आफ्नी पत्नी महेन्द्रमतिसँग यो दान पुण्य गरेका
हुन् ।

धरहरानेरको यो शिलालिखबाट विक्रमको सातौं शताब्दीको सुरुमा
नेपालमा बौधिसत्त्वस्वरूप अवलोकितेश्वर नामका बौद्ध देवताको
मन्दिरमूर्ति स्थापना गर्ने चलन चलिसेको थियो भन्ने स्पष्ट छ ।
पुरानी गोपाल वंशावलीमा ^ राजा श्री नरेन्द्रदेव वर्ष ३५ तस्य

आचार्य बंधुदत्तयेन श्री बुग्मलोकेश्वर भट्टारकस्य जात्रा कृता भवति
^ (नरहरिनाथ ^ सन्धिपत्रसंग्रह ^ १ भाग २५६ पृ.) =

“ नरेन्द्रदेवले बुग्मलोकेश्वरकी रथ यात्रा चलाएका थिए भने कुरा लेखिएको छ । यिनै नरेन्द्रदेवका नाति जयदेव (द्वितीय) को वि.सं. ७६० को पशुपतिको प्रशिद्ध अभिलेखमा भने किं पद्म करुणा-करस्य करती लोकेश्वरादागतम् (पशुपतिमा चढाएको)

यो कमल रूणामयमूर्ति भगवान् लोकेश्वरका हातवाट आएको पो हो कि? मनी हातमा कमलको फूल लिएका करुणामूर्ति अव-लोकितेश्वरको वर्णन गरिएको हुँदा वंशावलीको उक्त कुरामा अविश्वास गर्न सकिँदैन ।

२७. कुक्कुट-सूकराणां मल्लपीतानां मत्स्यानाञ्चावावाधिन-यहाँ कुसुरा सुगुर मल्ल (राजा) का बच्चा र माझाहरूको हेरचाहले (लि.का. अ. २६१ पृ.) भने अर्थात् प्रसङ्ग हेदा भेट सार जस्तो लागेन । त्यस कारण यसको व्याख्यामा पाशुपात्यमा प्रीत्साहन भने बुगायूमी (बुग्मती) ग्रामका बासिन्दाहरूले कुसुरा, सुगुर, माझा, मल्लका बच्चाको हेरचाह राम्ररी गरी उत्पादन बढाएको (उही २६७ पृ.) भने साथी धनवज्र वज्राचार्यको विचारमा सहमत हुन सकिन्न । हो, लिच्छविकालमा पाशुपात्य व्यवसाय राम्ररी फुल्ल-एको थियो । यसबाट सरकारलाई प्रशस्त आम्दानी थियो । तर सडै बुद्धिमती गाउँमा सुगुर, कुसुरा, मल्लपीत (यसको शब्दार्थ तल दिइएको छ) माझाहरू सबैको व्यवसाय चल्को देखाउन पनि सकिँदैन । गौठ पाल्दा स्त्रीपशुको प्राधान्य हुन्छ । (यसमा तल विचार गरि-एको छ ।) तीसको अभिलेखमा पाल्नु पशुमा महिषीको उल्लेख पाइएको छ । गौठ पाल्दा त्यस्तै गाई भैसी, भैडा, बाख्रा आदि स्त्रीपशुको उल्लेख हुनु पर्ने । सो नभएर यहाँ ता फेरि सबै काटिसाने

पुरुष पशुको उल्लेख परिकोच । त्यसकारण अबाधन े को अर्थ
(पीडा, बाधा, व्यथा दुःख -अमरकोष) दुःख पीडा नदिनु
मन्दा अवध वा अहिंसा गर्नु मन्ने हुन्छ । बाधु लीडन, लीडन प्रति-
घातः (सिद्धान्तकौमुदी) यसबाट अबाधन-अप्रतिघातः= अहिंसा=
नमानु मन्ने अर्थ नै आउने हुँदा यी दोत्रमा काटमार वर्जित थियो
मन्ने नै बुझिन्छ र सोही विचार मेलै प्रकट गरिकोहु ।

२८. कात्यायन श्रौतसूत्र (सरला व्याख्या सहितको भूमिकामा गङ्गाधर
राजसूयप्रकरण) गीरीशंकर गौयनका अच्युतग्रन्थमाला 'क' ११ सं.
१९८७ काशी, ६१ पृ. ।
२९. उही ५९ पृ. ।
३०. कातीय श्रौतसूत्र, देवयाज्ञिकपद्धति (राजसूय प्रकरण) ई १९३३
काशी । - ४६४ पृ. ।
३१. वाजसनेयिमाध्यदिन- शतपथ- ब्राह्मण, (सामणाचार्यविरचित-
वेदप्रकाशाख्यभाष्यसमेतम्, उक्त - भाष्यानुपलब्धिस्थाने हरिहरस्वा-
मिभाष्यसमेतं च) पञ्चमकाण्ड, गंगाविष्णु श्रीकृष्णादास सं. १९९६
बम्बई । १९३-९४ पृ. ।
३२. महर्षिकात्यायन- कातीय श्रौतसूत्र, १५-१०। ४-७ कर्कचार्य-याज्ञिक
देवादिकृतभाष्यसार- सहित, डा अत्वरु बेबरशोधित; चीसम्वा
संस्कृत सिरिज अफिस, १९७२ वाराणसी, ८६३ पृ. ।
३३. कात्याय श्रौतसूत्र, विद्याधरकृत सरला व्याख्या सहित-प्रकाशकः-
गीरीशंकर गौयनका अच्युतग्रन्थमाला 'क' ११ सं. १९८७ काशी ।
३४. कातीय श्रौतसूत्र, देवयाज्ञिक-पद्धति-सहित- १५। १०। ३-६ को व्या-
ख्या, प्रकाशकः- चीसम्वा संस्कृत सिरिज अफिस १९३३ बनारस,
५०० पृ. ।

३५. बोधायन श्रौतसूत्र, तैत्तिरीय-संहिता, २ भाग, प्रकाशक:- रशिया-टिक शीसाइटी १६०७ ई. कलकत्ता, ११५ पृ. ।
३६. आपस्तम्बीय श्रौतसूत्र ३ भाग । प्रकाशक:- रशियाटिक शीसाइटी १६०२ ई. कलकत्ता, १०३ पृ. ।
३७. पञ्चवर्षं सराश्वानामजावीनां दशवर्षम् । शतयं गोमहिणीयाणां युथं कुर्याच्चतुर्वर्षम् । २ अधि-२६ अ. ४६ कीटलीय अर्थशास्त्र प्र. ने. प्र. प्रतिष्ठान २०३४।२२५ पृ. ।
३८. अष्टप्लोतिसंघात्या कृष्णा भिङ्गि०सी वषवारणामपसारक इति नेपालकम् । २।११।२६। उही १३१ पृ. ।
३९. अधीचरत ऊणाविक्रयः सीधुपान्मुमयती दद्वभिव्यवहारः आयुधीयकं समुद्रसंयानमिति (बोधायन धर्मसूत्र) यसको अर्थ शिवप्रसाद ख्वराली यस्ती गर्नु मस्कोछ । ^ उचरका लोग ऊनका व्यापार करति हैं, मदिरा पीते हैं, मेढ बकरियां बेचते हैं, अस्त्रीका व्यापार करति हैं, तथा समुद्र तक पहुंचते हैं, इसलिये वे जातिच्युत हो गए हैं । ^ उचरा सण्डके भोटौतिक ^ वीरगाथा प्रकाशन २०२१ गढवाल । २ पृ. ।

यहां ^ उमयतीदद्वभिव्यवहार ^ को अर्थ मेढा, बाझा बेच्छन् मन्ने गरियो तर यसको अर्थ दुइपट्टि दात हुने वस्तु मन्नाले मेढा बाझा पनि पर्छन् तापनि यसको विवरणमा घोडाको बेपारलाई मुख्य गरि लिसकोछ। 'आयुधीयक' को अर्थ पनि ^ हतियार बेच्ने ^ मन्ने गरियो । त्यसको पनि सी नमसर हातहतियार भिर्ने मन्ने हुन्छ । फेरि ^ समुद्रसंयानम् ^ को अर्थ पनि ^ समुद्रसम्म जान्छन् ^ मात्र नमसर बेपारका लागि समुद्रपार जान्छन् मन्ने हुन्छ । यी काम गर्नाले उचरका मान्छेकी जात गस्की मन्ने ख्वरालीको मनाइछ । वास्तवमा धर्मसूत्रकारको सी आशय होइन, किन्तु उचरका

मान्हेका यी ५ कुरा परम्परादिसि चलि आएका लोकाचार हुन् ।
दक्षिणाका मान्हेमा पनि (१) व्रतबन्ध नारिकासंग (२) स्वास्नी
मान्हेसंग एकै पङ्क्तिमा बसेर सानि (३) बासी मात सानि (४)
मामाकी चेली (५) फुपूकी चेलीसंग बिहे गर्ने, यी पाच लोका-
चार चलिआएका छन् । चलाकादिसि बाहेक गन्यो वा उचरका बेरीत
दक्षिणाकाले, दक्षिणाका बेरीत उचरकाले गन्यो मनि मात्र जात
जानि कुरा त्यहाँ लेसिएकी हो । उक्त सूत्रकी व्याख्या हेदा यी
कुरा स्पष्ट हुन्छ । जस्तै:- ऊर्णायास्तद्विकारस्य च कम्बलादेर्वि-

क्रयः । उमयती दन्ता अश्वादयः । व्यवहारः विक्रयादि ।

आयुधीयकं शस्त्रधारणम् । समुद्रसंयानं नावा द्वीपान्तरगमनम् ।

इतरदितरस्मिन् कुर्वन् दुष्यतीतरदितरस्मिन् । बोधायन धर्मसूत्र,

गोविन्दस्वामिप्रणीत विवरण समेत, १९०७ ई. मैसूर ।

४०. श्रीरामगीयल- प्राचीन नेपालका राजनीतिक और सांस्कृतिक
इतिहास, भा. विद्याप्रकाशन १९७३ वाराणसी । १ परिशिष्ट १.
पृ. ।

४१. प. सुन्दरानन्द वाडा, त्रिरत्नसौन्दर्यगाथा, नेपाल सांस्कृतिक परि-
षद् २०१६। १४८ पृ. तथा यसैको परिशिष्ट 'ग' को नवीं पत्र
(२८३-८५-पृ.) पनि पठनीय ।

४२. दयाराम सम्भव - वीरकालीन कविता - साम्ना प्रकाशन २०३४।
३६-५७ पृ. ।

४३. दक्षिणाकोलीग्रामि गीयुद्ध गौहले गौहले यद् देयमासी चस्यार्धम्प्रति-
मुक्तम् - दक्षिणाकोलीग्राममा गीयुद्ध (सांठे जुधाउने उत्सव) मा
हलिपिच्छे हल पाटिका दरले जति जति तिरो दिनुपथ्यो, त्यसको
आधा मिनहा मयो - । लि. का. अ. ४३४ पृ. ।

४४. लि. का. अ. २८३ पृ. १. (मल्लयुद्धका वारिमा अर्को निबन्धमा विचार गरि-
नेछ ।)

४५. ज्ञानमणि नेपाल - नेपालमा वैदिक यज्ञकी प्रचलन, प्रज्ञा ८
वर्ष २ अंक, ने. रा. प्रा. प्रतिष्ठान १-१७ पृ. । यस सम्बन्धमा भैरा
निबन्ध सप्राद गृहपति र सप्राद गृहपतिको परिभाषा
आदि द्रष्टव्य छन् । गोरखापत्र ७८ वर्ष १५४-१६६-२४१
अङ्क ।

४६. मोनियर विलियम्स सस्कृत- इङ्ग्लीश डिशेनरी (प्र. सं. अक्स-
फोर्ड) मीतीलाल बनारसीदास १९७६ ई. बनारस, ७६३ पृ. ।

४७. आधुनिक एक सस्कृत कौशमा भने मल्ला ले स्त्रीलाई पनि
बुझाउनु मन्नेसम्म लेखिएको पाइन्छ । मल्ला तु प्रमदायां स्त्री

रामावतार शर्मा- वाङ्मयाणवि, ३१८६.

(यो निबन्ध तयार पांदा मित्र पुरुणीस भट्टराईबाट पनि
सहयोग पाएकोमा कृतज्ञता ज्ञापन गर्नु कर्तव्य वन्दछ) ।